

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

του Ομότιμου Καθηγητή Αστικού Δικαίου κ. Φιλίππου Δωρή

I. Η ανά χείρας μονογραφία της κ. Ευαγγελίας Νεζερίτη αποτελεί την εγκριθείσα από τη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και βαθμολογημένη με «άριστα» διδακτορική διατριβή της, της οποίας το αντικείμενο εμπίπτει στην ευρύτερη προβληματική της προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων. Η προστασία αυτή συνιστά θεμελιώδη επιταγή στο πλαίσιο του ιδιωτικού δικαίου και ιδιαίτερα στο πεδίο των συναλλαγών και γίνεται αντιληπτή ως βασική του αρχή. Το ειδικότερο ζήτημα που αντιμετωπίζεται με τη μονογραφία είναι η προστασία εκείνων των συναλλασσομένων που είτε α) αποκτούν καλόπιστα δικαιώμα, καίτοι συμβάλλονται με κάποιον που εμφανίζεται ως δικαιούχος, χωρίς να είναι δικαιούχος, όπως συμβαίνει λ.χ. σε περίπτωση καλόπιστης κτήσης κυριότητας κινητού από μη κύριο υπό τις προϋποθέσεις των ΑΚ 1036 επ., οπότε γίνεται λόγος για «δικαιοκτητική λειτουργία» της αρχής προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης του αποκτώντος, είτε β) επέρχονται οι επιδιωκόμενες από καλόπιστους συναλλασσομένους έννομες συνέπειες, καίτοι ο εμφανιζόμενος ενώπιόν τους τρίτος δεν νομιμοποιείται να προβεί στη νομικά σημαντική ενέργεια στην οποία προβαίνει. Αυτό συμβαίνει λ.χ. όταν ο οφειλέτης ελευθερώνεται από το χρέος του καταβάλλοντας σε κομιστή εξοφλητικής απόδειξης υπό τις προϋποθέσεις της ΑΚ 426, καίτοι ο τελευταίος εστερείτο εξουσιοδότησης προς είσπραξη κατά τον χρόνο καταβολής από τον οφειλέτη, ή όταν ναι μεν ο εμφανιζόμενος ως πληρεξούσιος δεν είχε εξουσία αντιπροσώπευσης, επειδή αυτή είχε παύσει, συνέτρεχαν όμως οι προϋποθέσεις της ΑΚ 224. Η λειτουργία της δεύτερης αυτής (υπό β) κατηγορίας ειδικών ρυθμίσεων, που αποτελούν εκδήλωση της αρχής προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων χαρακτηρίζεται –κατά την εύστοχη διατύπωση που επιλέγει η συγγραφέας (εφεξής, χάριν συντομίας, «η σ.»)– όχι «δικαιοκτητική» αλλά «δικαιοενισχυτική».

Νομοθετικό θεμέλιο των υποστηριζόμενων με τη μελέτη θέσεων (§ 5) είναι μια σειρά επαγωγικώς επισκοπούμενων από τη σ. ειδικών διατάξεων, όπως είναι οι διατάξεις των άρθρων 139 ΑΚ (προστασία του προσώπου που συναλλάσσεται αγνοώντας την εικονικότητα της δικαιοπραξίας, λόγω της οποίας εκλαμβάνει τον αντισυναλλασσόμενο του ως δικαιούχο), 221 και 224 ΑΚ (προστασία του συναλ-

Πρόλογος Φ. Δωρή

λασσόμενου με τον πληρεξούσιο τρίτου μετά την ανάκληση ή την κατ' άλλον τρόπο παύση της πληρεξουσιότητας, την οποίαν αυτός αγνοεί (ο τρίτος), 426 ΑΚ (προστασία του οφειλέτη που εξοφλεί το χρέος του με καταβολή στον κομιστή εξοφλητικής απόδειξης του δανειστή υπό τις προϋποθέσεις της εν λόγω διατάξεως), 1036 επ. ΑΚ (καλόπιστη κτήση κυριότητας κινητού από μη κύριο υπό τις προϋποθέσεις των εν λόγω διατάξεων), 1203-1204 ΑΚ, σε συνδυασμό προς 184 ΑΚ (προστασία των προσώπων που απέκτησαν εμπράγματα δικαιώματα επί ακινήτων από δικαιοπάροχο που είχε τα αποκτήσει δυνάμει ακυρώσιμης δικαιοπραξίας, η οποία επιγενομένως ακυρώθηκε), 1385 ΑΚ (προστασία εκείνων που συνηλλάγησαν με κάποιον από τους συζύγους αγνοώντας την ακυρότητα του γάμου), 1963 ΑΚ και 822 ΚΠολΔ (προστασία εκείνων που συνηλλάγησαν με τον φερόμενο ως κληρονόμο σε κληρονομητήριο, αγνοώντας την ανακρίβεια του κληρονομητηρίου), ΚΠολΔ 779 (προστασία εκείνων που συνηλλάγησαν στηριζόμενοι σε απόφαση της εκούσιας δικαιοδοσίας, η οποία εκ των υστέρων ανακλήθηκε, μεταρρυθμίστηκε ή εξαφανίστηκε ή της οποίας ανεστάλη η ισχύς), 13 § 3 ν. 2664/1998 (προστασία όσων απέκτησαν στηριζόμενοι καλοπίστως σε εγγραφή στο κτηματολογικό βιβλίο, η οποία ήταν ανακριβής) και 6 § 4 ν. 2844/2000 (προστασία εκείνων που αποκτούν εμπορεύματα βεβαρημένα με πλασματικό ενέχυρο κατά τις διατάξεις του εν λόγω νόμου, αγνοώντας ανυπαίτια την υπόσταση του πλασματικού ενέχυρου).

Το ως άνω άκρως ενδιαφέρον, αλλά και εξαιρετικά δυσχερές ζήτημα αναπτύσσεται σε δεκατρείς ενότητες (§§ 1-13). Οι τέσσερις πρώτες από αυτές (§§ 1-4) συγκροτούν το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής, το οποίο επιγράφεται: «*Τα εννοιολογικά γνωρίσματα της 'εμπιστοσύνης' – Διάκριση της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης από συγγενείς δικαιοδικές αρχές*». Οι τέσσερις επόμενες ενότητες (§§ 5-8) συγκροτούν το δεύτερο και εκτενέστερο κεφάλαιο της διατριβής, το οποίο επιγράφεται «*Οι προϋποθέσεις, οι συνέπειες και η φύση της (θετικής) προστασίας του καλόπιστου συναλλασσομένου*». Οι §§ 9-11 αποτελούν το τρίτο κεφάλαιο της διατριβής, το οποίο επιγράφεται «*Το σύστημα προστασίας της εμπιστοσύνης ως ένα κινητό σύστημα – Απόπειρα τυποποίησης*». Οι δύο τελευταίες ενότητες (§§ 12 και 13) αποτελούν το τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής, που επιγράφεται «*Η έκταση της θετικής προστασίας της εμπιστοσύνης στο ισχύον σύστημα ιδιωτικού δικαίου*».

II. Η συμβολή της σ. στην έρευνα του ως άνω κεντρικής σημασίας ζητήματος στο πεδίο του αστικού (και γενικότερα του ιδιωτικού) δικαίου έγκειται στην με βάση τις προαναφερθείσες ειδικές διατάξεις ανάδειξη θεμελιωδών αξιολογικών κριτηρίων για την προστασία συναλλασσομένων που ευλόγως εμπιστεύονται κάποιο «*φαινόμενο δικαίου*», την κατηγοριοποίηση των εν λόγω περιπτώσεων και τη

διαμόρφωση συναλλακτικών τύπων που εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά τόσο ως προς τη δομή όσο και ως προς τις επιμέρους αξιολογήσεις, που μπορεί να εμφανίζονται πάντως με διαφορά έντασης από περίπτωση σε περίπτωση. Είναι πρόδηλο ότι οι ιδιαιτερότητες αυτές ούτε εννοιοκρατικές γενικεύσεις επιτρέπουν, ούτε καθιστούν δυνατή τη συναγωγή ενός ενιαίου γενικού κανόνα προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσόμενων υπό τις αυτές προϋποθέσεις σε κάθε περίπτωση. Η προστασία εκείνων που εμπιστεύονται δικαιολογημένα φαινόμενο δικαίου αποτελεί έκφανση μιας θεμελιώδους αρχής του δικαίου και στο πεδίο του δημόσιου δικαίου και στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου. Πρόκειται για την αρχή της εύλογης εμπιστοσύνης (προστασία της εύλογης εμπιστοσύνης του διοικουμένου και προστασία της εύλογης εμπιστοσύνης του καλόπιστου συναλλασσομένου αντίστοιχα), που βρίσκει συνταγματικό έρεισμα, όπως γίνεται γενικώς δεκτό, στην αρχή του κράτους δικαίου. Και η αρχή αυτή, όπως κάθε δικαϊκή αρχή, απαιτεί να μετασχηματιστεί σε επιμέρους κανόνες δικαίου, με ορισμένο πραγματικό και με ορισμένη έννομη συνέπεια, προκειμένου να τύχει άμεσης εφαρμογής από τα δικαστήρια. Αυτή ακριβώς η θετικοποίηση των αρχών σε δεκτικούς εφαρμογής κανόνες δικαίου αποτελεί έργο προεχόντως του νομοθέτη και σε ένα δεύτερο επίπεδο (κυρίως επί κενών δικαίου) των δικαστηρίων.

Εκείνο που με βαθιά γνώση του αντικείμενου της έρευνάς της, με αξιολογική συνέπεια (χωρίς χάσματα και αντιφάσεις) και με μεθοδολογική ασφάλεια επιχείρησε με τη μονογραφία της η σ., είναι η διείσδυσή της στους αναφερθέντες ειδικούς κανόνες προστασίας προσώπων που δίνουν ευλόγως πίστη σε επιμέρους φαινόμενα δικαίου (κατά κατηγορίες περιπτώσεων), στον νομοθετικό τους λόγο και στις επιμέρους προϋποθέσεις τους για την προστασία του εμπιστευόμενου το φαινόμενο προσώπου, στο πεδίο εφαρμογής τους και στη διαπίστωση ενδεχόμενων κενών που αφήνουν οι αποσπασματικές για το εξεταζόμενο ζήτημα ρυθμίσεις. Σε τελευταία ανάλυση αντικείμενο έρευνας της σ. είναι ένα συνολικό υποσύστημα ρύθμισης για την προστασία των ευλόγως εμπιστευόμενων κάποιο φαινόμενο δικαίου καλόπιστων συναλλασσομένων και για την αναγκαία (χάριν της προστασίας των καλόπιστων συναλλασσομένων) αντίστοιχη υποχώρηση της προστασίας των πραγματικών δικαιούχων. Στο υποσύστημα αυτό εμπίπτουν όχι μόνο οι επιμέρους ειδικές για το εξεταζόμενο ζήτημα νομοθετικές ρυθμίσεις, τις οποίες η σ. θέτει απλώς ως βάση για την έρευνά της, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά και το ερμηνευτικώς συναγόμενο δυνατό πεδίο εφαρμογής τους, που επεκτείνεται περαιτέρω και στα αξιολογικώς διαπιστούμενα στο υποσύστημα κενά, των οποίων η πλήρωση θα πρέπει να επιχειρείται με την πρόσφορη σε κάθε περίπτωση μέθοδο.

Στο περιγραφόμενο ως άνω πλαίσιο η σ. αναδεικνύει με στέρεο τρόπο τα κε-

Πρόλογος Φ. Δωρή

ντρικά για το εξεταζόμενο ζήτημα σημεία αναφοράς, που είναι α) το «φαινόμενο δικαίου» (§ 6 I), όπως αυτό ορίζεται στην αρχή της εν λόγω ενότητας, ως «η σχετική με δικαιώματα ή έννομες σχέσεις πλασματική εικόνα που αναδύεται από ένα σύνολο περιστάσεων, ευκόλως αντιληπτών και προσπελάσιμων για έναν τρίτο αντικειμενικό παρατηρητή», β) ο «καταλογισμός του φαινομένου δικαίου στον κύριο της υπόθεσης» (§ 6 II), γ) η «καλή πίστη» του εμπιστευόμενου το φαινόμενο δικαίου προσώπου (§ 6 III) και δ) ο «αιτιώδης σύνδεσμος» αφενός μεν μεταξύ του φαινομένου δικαίου και της εμπιστοσύνης που προκάλεσε αυτό στον καλόπιστο συναλλασσόμενο, αφετέρου δε μεταξύ της κατ' αυτόν τον τρόπο προκληθείσας εμπιστοσύνης του καλόπιστου συναλλασσομένου και της επιχείρησης της πληρούσας τις ως άνω προϋποθέσεις εκάστοτε συναλλαγής (§ 6 IV και V). Η σχετική ανάπτυξη, που αφορά στις εν λόγω προϋποθέσεις για την προστασία της εμπιστοσύνης του καλόπιστου συναλλασσομένου και στην αντίστοιχη απομείωση της προστασίας των πραγματικών δικαιούχων, καθώς επίσης στις έννομες συνέπειες των ρυθμίσεων που προστατεύουν τον καλόπιστο συναλλασσόμενο όταν αυτός δίνει πίστη σε φαινόμενο δικαίου (§§ 6 και 7, σελ. 37-171), είναι η πληρέστερη που έχει επιχειρηθεί έως τώρα στην ελληνική θεωρία. Ειδικώς όσον αφορά στις έννομες συνέπειες της αναγνωριζόμενης υπέρ του καλόπιστου συναλλασσομένου έννομης προστασίας, αυτές, ως οφειλόμενες –κατά τη διατύπωση της σ. (§ 7 III 1)– «στην καταλυτική παρέμβαση του νομοθέτη» υπέρ του καλόπιστου τρίτου, που εμπιστεύεται το κατά περίπτωση «φαινόμενο δικαίου», και εις βάρος του πραγματικού δικαιούχου, αποτελούν έννομες συνέπειες οριστικώς και έναντι πάντων επερχόμενες.

Η συμβολή της σ. στο σύγχρονο ελληνικό δίκαιο με την προλογιζόμενη με αυτές τις γραμμές μονογραφία της κορυφώνεται στα δύο τελευταία κεφάλαια αυτής (τρίτο και τέταρτο, §§ 9-11 και 12-13 αντίστοιχα). Ειδικότερα:

1. Στο τρίτο κεφάλαιο αντιμετωπίζει, εύστοχα, η σ. το σύνολο των ρυθμίσεων για την προστασία της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων ως ένα «κινητό σύστημα στοιχείων». Πρόκειται για ένα σύστημα επιμέρους ρυθμίσεων, το οποίο, χωρίς να είναι άναρχο, που να δημιουργεί μη αποδεκτή ανασφάλεια δικαίου, χαρακτηρίζεται πάντως από έναν κυμαινόμενο κατά περίπτωση βαθμό έντασης των επιμέρους στοιχείων του εκάστοτε πραγματικού προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης, που είναι άλλωστε χαρακτηριστικό της δυναμικής που έχουν, κατά τη συγκεκριμενοποίησή τους, σε κάθε περίπτωση, οι αόριστες νομικές έννοιες και ιδιαίτερα οι γενικές ρήτρες (§ 9). Τα εν λόγω κυμαινόμενης έντασης στοιχεία του εκάστοτε πραγματικού προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης τυποποιεί η σ. στα ακόλουθα τρία μοντέλα προστασίας του καλόπιστου συναλλασσομένου (§ 10, α, β και γ) ως εξής:

«α. Φαινόμενο δικαίου μέσης εντάσεως – Ασθενής καταλογισμός – Συρρίκνωση της έννοιας της καλής πίστης». Πρόκειται για περιπτώσεις (π.χ. ΑΚ 1036, ΑΚ 426, φαινόμενη πληρεξουσιότητα) στις οποίες οι συνθήκες που γεννούν το φαινόμενο δικαίου δημιουργούν μεγάλο βαθμό αξιοπιστίας, χωρίς όμως να δικαιολογούν ακόμη και την προστασία του βαρέως αμελούς συναλλασσομένου.

«β. Ισχυρό φαινόμενο δικαίου – Έλλειψη καταλογισμού – Διεύρυνση της έννοιας της καλής πίστης». Πρόκειται για περιπτώσεις (π.χ. κληρονομητήριο, εγγραφές σε δημόσια βιβλία ύστερα από ουσιαστικό έλεγχο της νομιμότητας, τέλεση γάμου) στις οποίες, λόγω της αποφασιστικής σημασίας που έχει για τη δημιουργία του φαινομένου δικαίου η ανάμειξη της δημόσιας (κυρίως της δικαστικής) αρχής, αφενός μεν δεν απαιτείται καταλογισμός του φαινομένου στον δικαιούχο, αφετέρου δε μειώνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η επιβάρυνση του συναλλασσόμενου τρίτου με ένα ιδιαίτερο καθήκον επιμέλειας για τη διάγνωση της ακρίβειας του φαινομένου δικαίου, έτσι ώστε να θεωρείται κακόπιστος και να μην τυγχάνει προστασίας μόνο ο γνωρίζων την ανακρίβεια του φαινομένου δικαίου.

«γ. Ασθενές ή μετρίως εντάσεως φαινόμενο δικαίου – Ισχυρός καταλογισμός – Διεύρυνση της έννοιας της καλής πίστης». Πρόκειται για τις περιπτώσεις εκείνες (π.χ. εικονικότητα: ΑΚ 138 και 139) στις οποίες το βάρος της αξιολόγησης πέφτει κυρίως στην απαξία της πράξης και στάσης του ίδιου του δικαιούχου, ο οποίος, όπως επί εικονικότητας, για λόγους (συνήθως παράνομης) εξυπηρέτησης δικών του συμφερόντων, δημιουργεί έναντι τρίτων ένα ανακριβές φαινόμενο δικαίου, ως προς το οποίο θα ήταν αδικαιολόγητο να επιβαρυνθεί ο τρίτος συναλλασσόμενος με οποιοδήποτε καθήκον επιμέλειας για τη διαπίστωση της ανακρίβειάς του.

Η παραπάνω τυπολογία προστατευόμενης εμπιστοσύνης του τρίτου, που συναλλάσσεται με μη δικαιούχο ή μη νομιμοποιούμενο για τη συναλλαγή πρόσωπο, οδηγεί την σ. σε ένα οριοθετικό της προστασίας της εμπιστοσύνης συμπέρασμα: ότι κάθε ρύθμιση προστατευτική της εμπιστοσύνης καλόπιστου συναλλασσομένου, που δεν μπορεί να υπαχθεί σε μια από τις ως άνω παραλλαγές του κατά τα ανωτέρω «κινητού συστήματος» προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης, «σηματοδοτεί την έξοδο από το κανονιστικό πεδίο της αρχής της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και την είσοδο στο κανονιστικό πεδίο άλλης, συγγενούς, αρχής», όπως είναι η γενικότερη αρχή της ασφάλειας των συναλλαγών και η ακόμη γενικότερη αρχή της ασφάλειας δικαίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μετάβασης στο κανονιστικό πεδίο της αρχής, όχι απλώς της προστασίας των καλόπιστων συναλλασσομένων που εμπιστεύονται ευλόγως κάποιο φαινόμενο δικαίου, αλλά στο κανονιστικό πεδίο της αρχής της ασφάλειας δικαίου, είναι λ.χ. εκείνο του

Πρόλογος Φ. Δωρή

«αμάχητου τεκμηρίου» ακρίβειας των πρώτων στο κτηματολογικό βιβλίο εγγραφών, που προβλέπει το άρθρο 7 §§ 1 και 2 του ν. 2664/1998.

2. Στο τελευταίο (τέταρτο) κεφάλαιο της διατριβής της η σ. εξαιρεί, ορθώς, τον χαρακτήρα της επιταγής προστασίας των προσώπων που εμπιστεύονται καλόπιστα φαινόμενο δικαίου, ως θεμελιώδους αρχής του ιδιωτικού δικαίου, που εκδηλώνεται σε πολλές ρυθμίσεις του. Στο ίδιο κεφάλαιο αναδεικνύει επίσης η σ. την κανονιστική εμβέλεια της αρχής αυτής (§ 12). Η ανάπτυξη της σ. συμπληρώνεται ακολούθως με μια πολύ χρήσιμη αναφορά σε «*αρρύθμιστες από τον νόμο περιπτώσεις επιβεβλημένης προστασίας της δικαιολογημένης πίστης σε φαινόμενο δικαίου*» και στη «*μέθοδο πλήρωσης των υφιστάμενων κενών*». Η σ. εντοπίζει στο πλαίσιο αυτό συγκεκριμένα υποσύνολα της ισχύουσας νομοθεσίας (§ 13 υπό I και II), στα οποία είναι περισσότερο ορατές πτυχές της προστατευόμενης εμπιστοσύνης. Στα πεδία αυτά ο εφαρμοστής του δικαίου, όταν διαπιστώσει αδικαιολόγητες ατέλειες στην παρεχόμενη κατοχύρωση των καλόπιστων συναλλασσομένων, θα πρέπει να ερευνήσει μήπως υφίσταται νομοθετικό κενό, κατά πρώτον εντός του αυτού υποσυστήματος δικαίου, το οποίο μπορεί και πρέπει να πληρωθεί με την πρόσφορη εκάστοτε μέθοδο πληρώσεώς του, που είναι συνήθως η αναλογία. Ειδικότερα, όπως αναπτύσσει η σ., η αναλογία αποτελεί την πλέον ενδεδειγμένη μέθοδο ενίσχυσης ή επέκτασης της διασφάλισης των τρίτων έναντι: i) της αυθαίρετης δράσης παρένθετων προσώπων (§ 13 υπό II 1), ii) των ελαττωματικών πράξεων ή συμπράξεων κρατικών αρχών (§ 13 υπό II 2) και iii) των ανακριβών εγγραφών σε δημόσια βιβλία, αρχεία, μητρώα κ.λ.π. (§ 13 υπό II 3). Ειδικότερα: Για την προστασία των συναλλασσόμενων με παρένθετα πρόσωπα τρίτων ήδη έχουν διαπλασθεί από τη νομολογία και τη θεωρία τα μορφώματα της φαινόμενης και κατ'ανοχήν πληρεξουσιότητας, που βρίσκουν εν μέρει έρεισμα (κυρίως σε ό,τι αφορά τη φαινόμενη πληρεξουσιότητα) στα άρθρα κυρίως 221 και 224 επ. ΑΚ, αναλόγως εφαρμοζόμενα. Αντίστοιχα ισχύουν, εφόσον δεν υπάρχουν ειδικές διατάξεις, και επί της φαινόμενης και της κατ'ανοχήν οργανικής εκπροσώπησης νομικών προσώπων. Για τον ευρύ στην πράξη κατάλογο παρένθετων προσώπων η σ. παρατηρεί (§ 13 II 1) ότι «*παρά την prima facie ανομοιομορφία*» των εν λόγω παρένθετων προσώπων, η αναπτυσσόμενη δι' αυτών δράση, που είναι γεγονός ότι αντιμετωπίζεται ελλιπώς και αποσπασματικά από την κείμενη νομοθεσία, δημιουργεί την «*ανάγκη προφύλαξης των καλόπιστων τρίτων από τις παγίδες που συνεπάγεται η μη αυτοπρόσωπη παρουσία του κυρίου της υπόθεσης στις συναλλαγές*». Στο πλαίσιο αυτό η σ. αξιοποιεί επιτυχώς την προτεινόμενη από αυτήν τυπολογία για την προστασία της εύλογης εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων. Έτσι –παρατηρεί η σ. στην ίδια θέση– «*στην φαι-*

νόμηνη διαμεσολαβητική δράση, όταν το φαινόμενο δικαίου είναι μέτριας εντάσεως και παράλληλα ο κύριος της υπόθεσης αγνοεί την κατάσταση που έχει διαμορφωθεί», μόνο «η βαρεία αμέλεια των τρίτων δεν συγχωρείται», ενώ αντίθετα, «για την αντιμετώπιση της κατ' ανοχήν διαμεσολαβητικής δράσης ..., η συνειδητή μη ανατροπή της σχηματισθείσας απατηλής εικόνας» εκ μέρους του κυρίου της υπόθεσης «αποκλείει κάθε καθήκον επιμέλειας των τρίτων». Το ίδιο εμπειριστατωμένη είναι η έρευνα της σ. για τη διαπίστωση και πλήρωση νομοθετικών κενών και στις άλλες δύο κατηγορίες συναλλακτικής δράσης που αναφέρθηκαν ήδη παραπάνω: όταν οι τρίτοι εμπιστεύονται ελαττωματικές πράξεις ή συμπράξεις κρατικών αρχών (§ 13 II 2) ή ανακριβείς εγγραφές σε δημόσια βιβλία (§ 13 II 3). Σημαντική στην τελευταία αυτή κατηγορία είναι η στηριζόμενη στην ισχύ του φαινομένου δικαίου διαφορά μεταξύ αφενός μεν της εγγραφής στα κτηματολογικά βιβλία, στην οποία η δημοσιότητα είναι ουσιαστική και ως εκ τούτου κατάλληλη για την προστασία των εμπιστευόμενων, χωρίς βαριά αμέλεια, την εγγραφή τρίτων, σε αντίθεση προς τα βιβλία μεταγραφών και υποθηκών, στα οποία η δημοσιότητα είναι τυπική και μόνο κατ' εξαίρεση προστατεύεται ο εμπιστευόμενος την εγγραφή τρίτος (π.χ. άρθρα 1203-1204 ΑΚ).

Τέλος στην υποενότητα III της ίδιας παραγράφου (§ 13) εξετάζονται ρυθμίσεις του ισχύοντος δικαίου που είναι δύσκολο να ενταχθούν σε κάποιο από τα αναδειχθέντα από τη μελέτη εσωτερικά υποσυστήματα, επειδή εμφανίζουν πολύ μεγάλο βαθμό ιδιοτυπίας. Στις περιπτώσεις αυτές η προσήκουσα μέθοδος πλήρωσης των τυχόν κενών –υποστηρίζει η σ.– είναι η απευθείας συγκεκριμενοποίηση της γενικής αρχής της εμπιστοσύνης στην υπό κρίση κάθε φορά περίπτωση από τον ίδιο τον δικαστή, για την οποία ο προσανατολισμός σε κάποιο από τα ως άνω «μοντέλα», που προτείνει η σ., μπορεί να είναι επίσης χρήσιμος (§ 13 III).

III. Ολοκληρώνοντας το προλογικό αυτό σημείωμά μου για την ουσιαστική συμβολή της κ. Νεζερίτη στη θεωρία του αστικού δικαίου, και μάλιστα για μια από τις πιο σημαντικές του αρχές, την αρχή της προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων, όταν αυτοί εμπιστεύονται δικαιολογημένα φαινόμενο δικαίου, θα ήταν παράλειψή μου να μην επισημάνω και την γενικότερη σημασία της διδακτορικής διατριβής της στη μεθοδολογία του δικαίου. Η ερμηνευτική προσέγγιση μιας διάχυτης στο δίκαιο γενικής αρχής εμφανίζει δυσχέρειες από την ίδια τη φύση της ως γενικής αρχής. Οι γενικές αρχές του δικαίου ούτε από τον νομοθέτη ορίζονται ούτε είναι δυνατόν να αποδοθούν με γλωσσική πληρότητα και ακρίβεια σε επίπεδο θεωρητικού λόγου. Οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για να εκφράσουν ελλειπτικά το περιεχόμενο καθεμιάς από τις αρχές αυτές, υποδηλώνουν απλώς, με μεγάλο βαθμό αφαίρεσης, την υπόσταση

Πρόλογος Φ. Δωρή

με κανονιστική ισχύ μιας θεμελιώδους επιταγής με έντονη αξιολογική βαρύτητα, που αποτελεί φέρον στοιχείο του οικοδομήματος είτε της συνολικής έννομης τάξης είτε υποσυστήματός της. Το περιεχόμενο των γενικών αρχών αποκαλύπτεται με την προσέγγιση του ενυπάρχοντος σε αυτήν «δέοντος» με το «είναι» της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας. Συσχετίζεται, με άλλα λόγια, η αξιολογικά χρωματισμένη ιδέα που εκφράζει καθεμία από τις αρχές αυτές («δέον») με τις *in concreto* σχέσεις («είναι»), που αποτελούν το πεδίο ισχύος της. Υπό το πρίσμα αυτό είναι φανερό ότι οι αρχές του δικαίου, όπως είναι και η αρχή προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων, έχουν οι ίδιες ουσιαστικό περιεχόμενο και κανονιστική ισχύ. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι και οι αρχές του δικαίου υφίστανται για να ισχύσουν με τον προσήκοντα σε αυτές τρόπο στον τόπο και στον χρόνο ισχύος της έννομης τάξης στην οποίαν αυτές ανήκουν. Ο *modus operandi* για να καταστεί αυτό δυνατό είναι η συγκεκριμενοποίησή τους είτε από τον νομοθέτη, υπό τη μορφή κανόνων δικαίου, με ορισμένο πραγματικό (άλλοτε ευρύτερα και άλλοτε στενότερα διατυπωμένο) και ορισμένη, συνδεόμενη με το πραγματικό, έννομη συνέπεια, είτε από τον εφαρμοστή του δικαίου σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, με τη δικαιοπλαστική *in concreto* διαμεσολάβησή του (είτε διά της ερμηνείας υφιστάμενων κανόνων δικαίου, που αποτελούν ειδικότερη εκδήλωση της αρχής, είτε με την εξειδίκευση αόριστων νομικών εννοιών και γενικών ρητρών, είτε με τη διαπίστωση και πλήρωση κενών δικαίου).

Η σ. προσεγγίζει τα επιμέρους ζητήματα της μελέτης της με σαφή συνείδηση των ως άνω ιδιαιτεροτήτων της αρχής προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων, ως γενικής αρχής. Η όλη εργασία, πέραν όσων αναφέρθηκαν ειδικότερα παραπάνω, είναι υποδειγματική και σε επίπεδο ερμηνευτικής προσέγγισης που προσήκει σε γενικές αρχές του δικαίου. Πρόκειται για μια σπουδαία επιστημονική συμβολή και στο πλαίσιο των ειδικότερων (νομοθετικά και νομολογιακά διαπλασμένων) εφαρμογών της αρχής προστασίας της εμπιστοσύνης των καλόπιστων συναλλασσομένων και σε επίπεδο γενικής θεωρίας και μεθοδολογίας του δικαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τα εννοιολογικά γνωρίσματα της “εμπιστοσύνης” – Διάκριση της αρχής της προστασίας της εμπιστοσύνης από συγγενείς δικαιικές αρχές

§ 1. Εισαγωγή

Η έννοια της εμπιστοσύνης είναι διάχυτη σε ολόκληρο το δικαιικό σύστημα. Αποτελεί προαπαιτούμενο για την ομαλή εξέλιξη των σχέσεων αφενός μεν μεταξύ ιδιωτών (ανταλλαγή αγαθών ή υπηρεσιών), αφετέρου δε μεταξύ κράτους και πολίτη. Δίχως εμπιστοσύνη ότι στο πεδίο των συναλλαγών αλλά και της οργάνωσης της δημόσιας διοίκησης τηρούνται οι επιβαλλόμενοι με βάση την καλή πίστη και τα χρηστά ήθη κανόνες έντιμης και συνεπούς συμπεριφοράς, η κοινωνική συμβίωση σε όλες τις πτυχές της θα υπονομευόταν καταλυτικά, αφού θα απουσίαζε κάθε διάθεση συνεργασίας των κοινωτών του δικαίου μεταξύ τους και με τους φορείς της κρατικής εξουσίας¹.

Υπό το πρίσμα αυτό δεν πρέπει να ξενίζει το γεγονός ότι πλείστες εκφάνσεις της ιδέας της εμπιστοσύνης *lato sensu* (ή της «αρχής της συνέπειας», κατά τη διατύπωση του *Μιχαηλίδη-Νουάρου*²), απαντούν στο δημόσιο δίκαιο, ιδίως δε στο συνταγματικό και το διοικητικό δίκαιο. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στο τελευταίο, μία από τις βασικές εκδηλώσεις της αρχής της χρηστής διοίκησης –αλλά και ευρύτερα της ερειδόμενης στο Σύνταγμα (άρθρο 25 § 1) αρχής του κράτους δικαίου– έγκειται στην ανάγκη προστασίας της *δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του*

1. Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, Δύο θεμελιώδεις αρχές του δικαίου: Η αρχή της συνεπούς συμπεριφοράς και η αρχή της αμοιβαιότητας, σε Αφιέρωμα στον Αλ. Λιτζερόπουλο, τόμ. Β΄, σ. 121 επ., 124. Για την προστασία της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης στο κοινοτικό εταιρικό δίκαιο βλ. *Σουφλερό*, Η απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος και η σχέση της με τις αρχές της ασφάλειας δικαίου, της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και της αναλογικότητας στο κοινοτικό εταιρικό δίκαιο, ΕΕμπΔ 2000, 607 επ.

2. Ό.π., *passim*.

Κεφάλαιο πρώτο: Τα εννοιολογικά γνωρίσματα της “εμπιστοσύνης”

πολίτη: Πρόκειται κατ’ ουσίαν για τον κανόνα της μη ανάκλησης των ευμενών για τον διοικούμενο ατομικών διοικητικών πράξεων. Ειδικότερα, όπως παγίως νομολογείται από το Συμβούλιο της Επικρατείας³, η Διοίκηση οφείλει να απέχει από την ανάκληση ευνοϊκών για τον διοικούμενο ατομικών διοικητικών πράξεων, έστω και παράνομων, όταν λόγω της αδιάλειπτης ισχύος τους επί σχετικώς μακρύ χρονικό διάστημα, η εκ των υστέρων ανατροπή τους θα επέφερε για τον διοικούμενο ιδιαίτερος επαχθή αποτελέσματα. Διαφορετικά, θα κλονιζόταν ανεπανόρθωτα η εμπιστοσύνη του πολίτη αναφορικά με τη διατήρηση καταστάσεων και παροχών που, συν τω χρόνω, έχουν διαμορφωθεί υπέρ του· σε αυτό δε το αίσθημα δυσπιστίας ελλοχεύουν σοβαροί κίνδυνοι για μια δημοκρατική και ευνομούμενη πολιτεία⁴. Η αρχή της προστασίας της εύλογης εμπιστοσύνης λειτουργεί όμως και αντίστροφα, ήτοι διέπει και τη συμπεριφορά του πολίτη έναντι του Κράτους: Εφόσον ο αποδέκτης μιας διοικητικής πράξης δηλώνει ρητώς ή υποδηλώνει εμπράκτως ότι αποδέχεται το περιεχόμενό της και συμμορφώνεται προς αυτό, δεν επιτρέπεται ακολούθως να την προσβάλει⁵.

Αλλά και στο πεδίο του συνταγματικού δικαίου είναι ορατές πτυχές της επιταγής της συνεπούς συμπεριφοράς της Διοίκησης⁶. Έτσι, η καθιέρωση με το άρθρο 93 § 4 του Συντάγματος της υποχρέωσης των δικαστηρίων να προβαίνουν σε έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και, περαιτέρω, να μην τους εφαρμόζουν, εφόσον τους κρίνουν αντισυνταγματικούς, εξυπηρετεί την προφανή ανάγκη ελέγχου της δικαιοκρατικής αυτοδέσμευσης της νομοθετικής εξουσίας, και συνακόλουθα της ομαλής λειτουργίας της έννομης τάξης διά του (κατ’ αποτέλεσμα) εξοβελισμού διατάξεων που αντιστρατεύονται στο πνεύμα και στους σκοπούς του υπέρτατου νόμου του Κράτους⁷.

Λιγότερο προφανής –αλλά πάντως αναντίρρητη– είναι η επιρροή της αρχής της εμπιστοσύνης στο χώρο του ποινικού δικαίου. Ενδεικτικώς, θα μπορούσε να

3. Βλ., αντί πολλών, *Δαγτόγλου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο, 5η έκδ. 2004, αρ. 697 επ. και *Σπηλιωτόπουλο*, Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου, 14η έκδ. 2011, τόμ. Ι, αρ. 174 επ., όπου και παραπομπές στη σχετική νομολογία του ΣτΕ.

4. *Δαγτόγλου*, Γενικό Διοικητικό Δίκαιο⁵, ό.π., αρ. 700 και 701.

5. *Μιχαηλίδης-Νουάρος*, ό.π., σ. 143. Όπως γίνεται δεκτό, στην περίπτωση αυτή ελλείπει το έννομο συμφέρον προσβολής της πράξεως (βλ. *Δαγτόγλου*, Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο, 5η έκδ. 2011, αρ. 548· *Σπηλιωτόπουλο*, Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου¹¹, τόμ. ΙΙ, ό.π., αρ. 458, αμφότεροι με εκτενείς αναφορές στις συναφείς αποφάσεις του ΣτΕ).

6. Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, ό.π., σ. 140-141.

7. Βλ. σχετικώς *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, ό.π., σ. 140-141, καθώς και *Δαγτόγλου*, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, Νομικά ανάλεκτα, 2006, σ. 539 επ.

αναφερθεί η απαγόρευση της αναδρομικής εφαρμογής ουσιαστικού ποινικού νόμου που θεμελιώνει ή επαυξάνει το αξιόποινο (άρθρο 2 παρ. 1 ΠΚ), η οποία διασφαλίζει το άτομο έναντι της αυθαίρετης ex tunc ποινικοποίησης αρχικώς αποδεκτών νομικά συμπεριφορών⁸. Επίσης, ο θεσμός των διά παραλείψεως τελουμένων εγκλημάτων ενεργείας υπό την ακόλουθη έννοια: Η στοιχειοθέτηση της αντικειμενικής υπόστασης της εν λόγω κατηγορίας εγκλημάτων προϋποθέτει παραβίαση της ιδιαίτερης νομικής υποχρέωσης του δράστη να παρεμποδίσει την επέλευση του αποτελέσματος (άρθρο 15 ΠΚ), υποχρέωση που ενδέχεται να πηγάζει είτε από τον νόμο (ιδίως επί συγγενικών σχέσεων ή σχέσεων κοινωνικής εγγύτητας), είτε από σύμβαση, είτε, τέλος, από προηγούμενη επικίνδυνη ενέργεια του δράστη⁹. πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες ευλόγως αναμένεται από τον δράστη, με βάση την κοινωνική ηθική και την καλή πίστη, να αποτρέψει με κάθε μέσο τη βλάβη ή τον κίνδυνο που απειλεί το έννομο αγαθό¹⁰.

Πέρα από την εμφανή, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, επίδρασή της στο δημόσιο δίκαιο, η εμπιστοσύνη λειτουργεί προεχόντως ως αποφασιστικός ρυθμιστικός παράγοντας των ιδιωτικού δικαίου έννομων σχέσεων και καταστάσεων, πράγμα απολύτως εύλογο αν αναλογιστεί κανείς ότι οι κανόνες του ιδιωτικού και κυρίως του αστικού δικαίου είναι εκείνοι του συγκροτούν το αναγκαίο νομικό πλαίσιο για την αρμονική συνύπαρξη των προσώπων και την ακώλυτη υλοποίηση των μεταξύ τους δωσοληψιών. Χωρίς θετική προδιάθεση έναντι των λοιπών συγκοινωνών του δικαίου, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει εμπιστοσύνη στην τιμότητα και την ειλικρίνειά τους, ολόκληρος ο μηχανισμός της συμβατικής δέσμευσης (συμπυκνούμενος στο αξίωμα *pacta sunt servanda*), αλλά και η τήρηση χρηστής εξωδικαιοπρακτικής συμπεριφοράς, θα παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό μετέωρα.

8. Βλ. *Μαγκάκη*, Ποινικό Δίκαιο – Διάγραμμα Γενικού μέρους, 3η έκδ. 1984, σ. 93, ο οποίος γενικά εξαίρει τη λειτουργία της αρχής «nullum crimen nulla poena sine lege» ως ασπίδας κατά της κρατικής αυθαιρεσίας και καταπίεσης (ό.π., *passim*, ιδίως σ. 81 επ.).

9. Για τα παραπάνω βλ. αντί άλλων πολλών, *Ανδρουλάκη*, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος Ι, 2η έκδ. 2006, σ. 229 επ.· *Μαγκάκη*, ό.π., σ. 156 επ.· *Μυλωνόπουλο*, Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος Ι, σ. 356 επ.

10. Πρβλ. και τη θεωρία της εγγυητικής θέσης (για την οποία βλ., αντί άλλων, *Ανδρουλάκη*, ό.π., σ. 234).

§ 2. Τα επίπεδα διείσδυσης της αρχής της εμπιστοσύνης στο αστικό δίκαιο

Όπως εκτέθηκε παραπάνω, η ιδέα της εμπιστοσύνης διατρέχει ολόκληρο το αστικό δίκαιο, ως τον κλάδο ο οποίος κατ' εξοχήν ρυθμίζει τις ιδιωτικές σχέσεις των κοινωνιών του δικαίου. Εκφάνσεις της είναι διάσπαρτες σε όλο το εύρος του Αστικού Κώδικα, αλλά και σε ειδικούς αστικούς νόμους. Με κριτήριο τον βαθμό αντανάκλασης της αρχής της εμπιστοσύνης στις επιμέρους κρίσιμες διατάξεις, αλλά και το είδος των έννομων συνεπειών που συνδέονται κάθε φορά με την παραβίασή της, θα μπορούσαν να διακριθούν τα ακόλουθα τρία επίπεδα διείσδυσης της εν λόγω αρχής στο αστικό δίκαιο:

I. Πρώτο επίπεδο: Η εμπιστοσύνη ως εγγενές στοιχείο της συναλλακτικής και της κοινωνικής επαφής

Αυτό το αρχικό πεδίο εκδήλωσης της αρχής της εμπιστοσύνης, το οποίο είναι και το ευρύτερο, φαίνεται, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, να καταλαμβάνει τις περισσότερες βάσεις ευθύνης που αναγνωρίζει το αστικό δίκαιο.

Πράγματι, εκκινώντας κανείς από την *ενδοσυμβατική ευθύνη*, εύκολα διαπιστώνει ότι αυτή απορρέει –και στις τρεις μορφές της (αδυναμία παροχής, υπερμερία, πλημμελής εκπλήρωση)– από την μη τήρηση της αρχής *pacta sunt servanda*, με άλλα λόγια από την διάψευση της *προσδοκίας* καθενός εκ των συμβαλλομένων ότι ο αντισυμβαλλόμενός του θα εκπληρώσει προσηκόντως την συμφωνηθείσα παροχή, σύμφωνα δηλαδή με τα οριζόμενα στην σύμβαση, αλλά και την ευθύτητα και εντιμότητα που πρέπει να διέπουν τις συναλλαγές¹¹.

Αλλά και η *αδικοπρακτική ευθύνη* εδράζεται τρόπον τινά στην πεποίθηση του μέσου κοινωνικού ανθρώπου ότι τα πρόσωπα με τα οποία έρχεται σε επαφή κατά την διεκπεραίωση των καθημερινών του υποθέσεων θα πράξουν οτιδήποτε είναι αναγκαίο, ώστε να διαφυλάξουν (να μην προσβάλουν) τα δικά του έννομα αγαθά (*neminem laedere*). Η συνάφεια ανάμεσα στην αδικοπραξία και στην προστασία της εμπιστοσύνης καταθίσταται εμφανέστερη στις περιπτώσεις κα-

11. Βλ. *Μιχαηλίδη-Νουάρο*, ό.π., σ. 124 και 125. Πρβλ. επίσης *Detle, Venire contra factum proprium nulli conceditur*, σ. 47· *Eichler, Die Rechtslehre vom Vertrauen*, σ. 8 και υποσ. 8. Πρβλ. και *Χελιδόνη*, Καλύπτει η δημόσια πίστη του κληρονομητηρίου και ενοχικές δικαιοπραξίες, Αρμ 2001, 441 επ., 448.

§ 2. Τα επίπεδα διείσδυσης της αρχής της εμπιστοσύνης στο αστικό δίκαιο

τά τις οποίες ο παράνομος χαρακτήρας της συμπεριφοράς, και κατ' επέκταση η ευθύνη, του ζημιώσαντος θεμελιώνεται μέσω της διεύρυνσης της έννοιας του παρανόμου στο άρθρο 914 ΑΚ, εκεί δηλαδή όπου η υποχρέωση προς αποζημίωση γεννάται λόγω παραβίασης της γενικής υποχρέωσης για την λήψη μέτρων πρόνοιας και ασφάλειας των άλλων και των έννομων αγαθών τους, υποχρέωση που πηγάζει από την καλή πίστη και στην τήρηση της οποίας βασίζονται οι κοινωνοί του δικαίου¹².

Με την επιταγή της εμπιστοσύνης συναρτάται, εξάλλου, και η *προστασία της προσωπικότητας*. Δεδομένων, μάλιστα, των διατάξεων των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος, κάθε άνθρωπος ευλόγως αναμένει ότι όλες οι πτυχές της προσωπικότητάς του θα τύχουν του επιβεβλημένου (και συνταγματικά) σεβασμού από τους άλλους¹³. Αν αυτό δεν συμβεί, ο προσβολέας υποχρεούται, κατά τα άρθρα 57 και 59 ΑΚ, σε άρση της προσβολής και σε παράλειψή της στο μέλλον, καθώς και σε αποκατάσταση της περιουσιακής ζημίας και της ηθικής βλάβης του προσβληθέντος.

Τέλος, σκόπιμο είναι να γίνει μνεία και στην *προσυμβατική ευθύνη*, η θεμελίωση της οποίας εκκινεί από την θέση ότι τα μέρη που βρίσκονται σε μια –πρώιμη, έστω– συναλλακτική επαφή επιβάλλεται να επιδεικνύουν έναντι αλλήλων σοβαρότητα, ειλικρίνεια και συνέπεια¹⁴.

Το εύρος των περιπτώσεων που υπάγονται σε αυτό το πρώτο επίπεδο προστασίας της εμπιστοσύνης οδηγεί κατ' αρχήν στο συμπέρασμα ότι η ως άνω αρ-

12. *Μιχαηλίδης-Νουάρος*, ό.π., σ. 125. Σχετικά με την διεύρυνση της έννοιας του παρανόμου στην αδικοπρακτική ευθύνη διά της «αντικειμενικοποίησης» της αμέλειας βλ., αντί πολλών, *Σταθόπουλο*, Γενικό Ενοχικό Δίκαιο, 4η έκδ. 2004, § 6 αρ. 71 επ.· *Γεωργιάδη*, Ενοχικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, 2η έκδ. 2015, § 60 αρ. 22 επ. Την αξιοποίηση *in concreto* της επιταγής της καλής πίστης για την ανάδειξη της απαξίας της *συγκεκριμένης συμπεριφοράς* του ζημιώσαντος *αντί της αναγνώρισης μιας αφηρημένης γενικής υποχρέωσης πρόνοιας* θεωρεί ως καταλληλότερη βάση θεμελίωσης αδικοπρακτικής ευθύνης κατά τα άρθρα 914 επ. ΑΚ ο *Δωρής*, Ζητήματα αστικής ευθύνης από ιστορικοσυγκριτική και δικαιosuγκριτική σκοπιά, ΧρΙΔ 2007, 673 επ., 676· αναλυτικότερα ο *Ιδιος*, Σκέψεις για την προϋπόθεση της «παρανομίας» στην αδικοπρακτική ευθύνη, για τη σχέση της προς την «υπαιτιότητα» και για τη λεγόμενη «διπλή λειτουργία της αμέλειας» κατά το άρθρ. 330 εδ. β' ΑΚ, σε Τιμητικό Τόμο Μιχ. Π. Σταθόπουλου Ι, σ. 507-514, ιδίως σ. 511 επ.

13. Συναφώς πρβλ. *Καράκωστα*, Το δίκαιο της προσωπικότητας, 2010, ιδίως σ. 33 επ. και σ. 66 επ.· *Φουντεδάκη*, Φυσικό πρόσωπο και προσωπικότητα στον Αστικό Κώδικα, ιδίως σ. 123 επ.

14. Βλ., ενδεικτικώς, *Γεωργιάδη*, Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου, 4η έκδ. 2012, § 34 αρ. 2.